

TAÑLAQLARDÍN LEKSIKALÍQ ÓZGESHELİKLERI HÁM STILLIK QOLLANÍLÍWÍ (Sh.Seytov shıǵarmaları mısasında)

Seydullaeva Ayzada,

Ájiniyaz atındaǵı NMPI qaraqalpaq tili kafedrası assistent oqıtıwshısı

Annociya. Maqolada tilimizdagi lingvistik birliklardan omonim, ssinonim va antonimlarning badiiy tildagi qóllanılısh hodisasiga baǵıshlangan bólib, Sh/ Seytov asaralrıda qóllanılıshdagi undalma sózlarning qo'llanılıshı, yasalıshı, ularning stilistik mánolarining tásirchalıkdagi óziga xos xususyatlariga baǵıshlangan ayrim tafsilotlarımız havola etiladi.

Kalt sózlar: lingvistika, sinonim, valentlik, ekvivalent, undalma, kontekst, undalma, semantika, stil.

Аннотация. В статье одна из языковых единиц нашего языка посвящена событию употребления омоними, синоними и антонимов в художественном языке. В произведениях X. Даулетназарова приводятся некоторые подробности, касающиеся особенностей значения слова в употреблении.

Ключевые слова: лингвистика, фразеология, междометия, валентность, эквивалент, контекст, образ, семантика, форма.

Annotation. In the article, one of the linguistic unic of our language is devoted to the event of the use of omonims, sinonims end antonims unic in the artistic language. In the works of X. Dawletnazarov, some details are given concerning the peculiarities of the meaning of the word in use.

Key words: linguistic, phraseological, language, kontekst, concerning, peculiarities, semantical, forma.

Kirisiw. Ulıwma til biliminde sońǵı jılları lingvopoetikalıq tildi izerlewde kórkem sóz sheberleriniń shıǵarmalarına itibar qaratılıp kiyatır. Olardıń shıǵarmalarınıń tilin lingvistikalıq baǵdarda izertlew bolsa, ayırıqsha itibar talap etedi hám ilimiy kózqarastan áhmiyetke iye. Ádebiy til bolsa ulıwma xalıqlıq tildiń kórkem sóz sheberleri tárepinen qayta islengen, dóretiwshilik baǵdarında bayıtılǵan túri. Qaraqalpaq tilindegi shayır hám jazıwshılar shıǵarmaları tiliniń ózgeshelikleri tuwralı til biliminiń hár qıylı tarawlarında ulıwma ayılǵan pikirler ushırasıp, bul miynetlerde leksika-semantikalıq toparları tuwralı hám stilistikalıq qollanıw ózgeshelikleri haqqında derlik sóz etilmey kiyatır.

Ádebiyatlardıń tallanıwı. Ilimiy izertlewlerde hám til bilimi sabaqlıqlarında tańlaqlar haqqında sóz etilgende, bul sóz shaqabı hár túrli terminler menen qollanıladı. Mısalı, ózbek tilinde “undovlar”, qaraqalpaq tilinde “tańlaqlar”, qazaq tilinde “odaǵaylar”, rus tilinde “mejdometiy” hám t.b. terminlede qollanılganın kóriwge boladı. Ulıwma til biliminde tildiń kelip shıǵıwında tańlaqlar teoriyasına hám konkret tillerde kóp waqıtlardan berli izertlewshilerdiń dıqqatın ózine awdarıp kiyatır. Ulıwma lingvistikalıq izertlewlerde tańlaqlardıń semantikalıq ózgeshelikleri tuwralı hár qıylı pikirler bar bolıp, olar óz aldına sóz shaqabı ekenligine gúman

tuwdırıwshı pikirler de ushırasadı. Mısalı, rus lingvistikası ilimpazı V.V.Vinogradov tańlaqlar subyekttiń haqıyqatlıqqa hár qıylı emocionallıq reakciyasın bildiredi dep esaplaydı.¹

Sunday-aq, ilimpaz F.Buslaev tańlaqtı sóz shaqaplarına kirgizip, sóylewshiniń sezimin bildiretuǵın ayrıqsha sózler dep qaraǵan.² Ilimpaz K.S.Askakov bolsa, tańlaqlar óz aldına mánili sóz emes, belgisiz hal-jaǵdaydı bildiretuǵın úndew, - dep pikir bildiredi.³ “Kórkem tekstti lingvistikalıq metodka izertlewdi ádebiyat muzeyinen baslaw orınlı”,-dep atap kórsetedi professor Lipgard. V.V.⁴

Túrkiy tilles xalıqlar iliminde tańlaqlar haqqında hám olardıń qurılısı boyınsha «túpkilikli» hám «dórendi» dep pikir bildireddi.⁵ Túrkmén tilinde tańlaqlar O.Charıyarova tárepinen arnawlı izertlendi.⁶ Bul miynette túrkmen tilindegi tańlaqlarǵa uluwma sıpatlama berip, olardıń semantika-funkcionallıq klassifikaciyasın dúzedi. Al bashqurtıslanlı ilimpaz Z.Uraksin bashqurt tilindegi tańlaqlardıń óz aldına klassifikaciyasın islep shıǵadı.⁷ Qaraqalpaq tilinde tańlaqlar tuwralı professor M. Dáwlettov pikir bildirip - “Tańlaqlar óziniń fonetikalıq qubılıwları menen basqa sóz shaqaplarınan ajralıp turadı hám dawıslı hám dawıssızlardıń hár qıylı ózgeshelikleri, gápte aytilatuǵın pikirge ótkirililik, tásirliklik sezimdi bildiriwge xızmet etedi,-dep kórsetedi.⁸ Solay eken, tańlaqlardıń mánilik ózgeshelikleri hám tiykarǵı atqaratuǵın xızmeti, bul adamnıń ishki sezimtalıǵın, emocional halatın, sezimlerin ózgerge pútin halında járiyalay alıwı hám ekspressivlik seziminen basqa onıń ózgermewshiligi menen sanasıw kerek boladı.

Izertlew metodologiyası.

Tańlaqlar eki tilde de sóylewshiniń hár qıylı sezimlerine baylanıslı aytilatuǵın sózler, biraq olar bunday sezimlerdi atap kórsetpeydi. Olar qanday da bir leksikalıq yamasa grammatikalıq mánini ańlatpaydı, gápte basqa aǵzalar menen baylanıspaydı, sonlıqtan, hesh qanday sintaksislik xızmet atqara almaydı. Tańlaqlar morfologiyalıq belgisi boyınsha ózgermeytuǵın sóz shaqabı, al mánisi boyınsha adamnıń sóylew waqtındaǵı hár qıylı sezimniń, tańlanıw, ókiniw, quwanıw yamasa shadlanıw, turmıs-salt hám t.b. sıyaqlı sezimlerdi bildiredi.

¹ Виноградов В.В. Русский язык. –М., 1947. –С.745.

² Буслаев Ф.И. Историческая грамматика. –М., 1959. –С.287.

³ Аскаков К.С. Собрание сочинении. Т.П. –М., 1989. –С.7.

⁴ Lipgard. V.V. Роэтичеслфя стилистика художественной речи. М., 2008.

⁵ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. –М.-Л., 1956. –С.363-367.

⁶ Чариярова О. Междометия в туркменском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ашхабад: 1990. – С.9-14.

⁷ Ураксин З.Г. О междометиях и их классификации. – Исследования по грамматике современного башкирского языка. –Уфа., 1979. –С.88-96.

⁸ М. Dáwletov. Qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gápler. –Nókis: 1987. –Б.228.

Tańlaqlar gáptiń uluwma mazmunına tiyisli bolǵanlıqtan ayrıqsha intonaciya menen aytıladı, sonlıqtan da, gáptegi basqa gáp aǵzaları menen sintaksislik baylanısqa túspeydi, belgili bir sorawǵa juwap bermeydi. Óz aldına gáp aǵzası bola almaydı.

Solay etip, sintaksislik xızmeti jaǵınan tańlaqlar ayrıqsha gáp aǵzası bola almasa da, gáp ishinde qaratpa hám kiris aǵza wazıypalarında, sonday-aq sóz-gáp formalarında qollanılatusını bayqaladı. Qaraqalpaq lingvistikasında tańlaqlar haqqında ulıwma aytılgan pikirlerdi kóriwimizge boladı. Biraq biziń izertlew obykti etip alǵan Sh.Seyitovtıń shıǵarmalarında tańlaqlardıń qollanılıwı, jazıwshı shıǵarmalarının tilin hár qıyılı metodologiyalıq usıllarda úyreniw áhmiyetli wazıypalardıń biri bolıp tabıladı.

Analiz hám nátiyjeler. Qaraqalpaq tilinde tańlaqlardıń mánisi kóbinese uluwma gáptiń mazmunı hám kontekst arqalı konkretlesedi. Tańlaqlar gáptiń bir aǵzasına qatnaslı bolmay pútin gáptiń mazmunına qatnaslı bolıp keledi hám olar mánisi boyınsha úshke túrge bólinedi. Sh.Seytov shıǵarmalarında til baylıqlarınan, sonıń ishinde tańlaqlardan sheber paydalanıwı nátiyjesinde jámiyetshilikke kórkemlik dárejesi joqarı shıǵarmalardı inam ete aldı. Onıń shıǵarmalarının tillik ózgeshelikleri, sonıń ishinde tańlaqlar haqqında sóz etkenimizde birinshi gezekte, jazıwshı sheberlik penen paydalanıw ózgeshelikleri dıqqatqa ılayıq. Sh.Seytovtıń barlıq shıǵarmalarında tańlaq sózler orınlı túrde kórkem shıǵarmanıń tilin baytıw maqsetinde qollanılǵan. Bul tańlaqlar kóbinese gáptiń uluwmalıq mazmunına qatnaslı tańlanıw, qorqıw, ájepleniw mánilerin beredi. Mısalı: Elden shıqqanıń bes-altı ay bolǵandur?! – Altı jı-ıl! – *Bay-ba-ay!* – dep tańlanıp sozdı ǵarrı. Bay-baa-ay, ya eskek esiw, ya qalashın dúzew joq, tarta berippenǵo, dáryanıń ıǵızǵan jaǵına qarap. *Haw!* Qayıq turıptı-ǵoo! Usını esitiwi máttal, súyegi góshke aynalıp ketkendey kempir birden sılıq ete qaldı.

Qaraqalpaq tilinde emocional tańlaqlardıń stillik qollanılıwı onıń basqa mánilik túrlerine salıstırǵanda ónimlirek hám olardıń sezimlik máni beriw múmkinshilikleri de keń. Tańlaqlardıń bul túri haqıyqıy tańlaq mánisinde keledi. Emocional tańlaqlardıń funkciyaları keń bolıp, olar shıǵısı jaǵınan adamlardıń obyektiv dúnyadaǵı haqıyqatlıqqa qatnaslı kewil-kúy, tuyǵı-sezimleri nátiyjesinde payda boladı. Adamlar qanday da bir sırtqı tásirler arqalı quwanıw, shadlanıw yamasa ókiniw, qıynalıw yamasa hám t.b. sezimlerdiń qatnası arqalı óz pikirlerin bildiredi. Adamnıń hár qıyılı ishki sezimlerin bildiretuǵın tańlaqlar bolıp keledi. Mısalı. *Óyppey,* qudayım-ay, qudayım-ay! Óziń aman saqlay gór, jalǵızdıń janı quday menen! Bay-bay, kempiri túspegir, shalap desem, ayran quyıptı-aw! Bul da shep emes dep jigitke usındı. Ya rábbiy! Usı ma Berdaq.

Emocional tañlaqlarda sezim ayırıqsha orin iyeleydi, sebebi emocionallıq sezimge tásir etiwdiń awır-jeńilin kórsetetuǵın subyektivlik dárejesi. Emocional tañlaqlardıń bul sıyaqlı semantikalıq túrleri óz ishinde unamlı hám unamsız mánilerin de de qollanıwı múmkin. Sezimlilikni bildiriwshi tañlaqlar sóylewshiniń obyektke qatnasın, ishki sezimlik xarakterin, psixologiyalıq keshirmelerin hám háreketke sezimlik bahasın da bildiriwi múmkin. Emocional tañlaqlar jazıwshı shayırlardıń ishki sezimin bildiriwde júdá áhmiyetli orın tutadı. Tañlaqlardıń bul túri adamlarǵa, úy-haywanları hám basqa da janlı-jániwarlarǵa qatnaslı ayılıp, qollanıwına qaray, buyırıw, qaratıw, shaqırıw, aydaw, toqtatıw qusaǵan mánilerdi bildiredi. Adamnıń dıqqatın ózine tartıw qusaǵan qayǵı-uwayımsshılıq, quwanış hám oyın-kúlki yamasa asa ketken tañlaqlıq sezimlerdi ǵana emes, al adamlardıń, úy haywanlarınıń hám basqa da janlı-jániwarlardıń dıqqatın ózine qaratıw, shaqırıw, toqtatıw, aydaw, buyırıw (hár túrli komandalar beriw), quwıw, marapatlaw, ǵıjaq beriw, ǵargaw, ayaw, erkeletiw qusaǵan mánilerdi óz ishine aladı. Mısalı. Áwstawpıralla-a! Jala bálesinen saqla,- dep Haytmurat birden shorshındı. Joqarıda keltirilgen mısallarda (haw, óyppey, bay-bay, áwstawpıralla-a) tañlaqları hayran bolıw, tásiyin qalıw hám tañlanıw sezimlerin bildiredi.

Tañlaqlar buyırıq meyilden óziniń leksikalıq hám grammatikalıq qásiyetleri menen ajıralıp turadı: buyırıq meyiller tek feyil sózlerden ibarat bolsa, imperativ tañlaqlardıń quramında buyırıq meyilli feyiller, qaratpa (vokativ) sózler, túrli varianttaǵı tañlaqlar bolıp, olar kontekstke, ayılıw intonaciyasına, situaciyaǵa baylanıslı buyırıw, ǵargaw, shaqırıw, jekiriniw, ayaw sezimlerin bildiriw ushın qollanıladı. Kontekstte qollanıwı boyınsha eki túrge bólinedi. Adamǵa qatnaslı tañlaqlar. Úy haywanları hám basqa da janlı-jániwarlarǵa qatnaslı tañlaqlar. Adamǵa qatnaslı tañlaqlar olardıń bir-birine qatnası nátiyjesinde payda bolıp, shaqırıw, qaratıw, buyırıw, jekiriniw, ashıwlanıw, ǵargaw, náletlew hám t.b. mánilerdi bildiriw ushın qollanıladı. Háy, bala, mına Shundiý degenińiz benen tıraqtırshıńızdı mına jaqta bessarılar jabılıp sabap atır. Háy, qáne táwbe etiwge júr, – degen qáhárli dawıstı esitti. Qaraǵım sen otırıp tur, men dáriw kelemen. – Shıraǵım-aw. Onı qáytedi eken? – dedi Gúlziyra. Mısallardaǵı tañlaqlar qollanıw mánisi jaǵınan vokativlik (qaratpalıq) hám buyırıw mánilerin bildirip kelgen.

Úy haywanları hám qusların shaqırıwda qollanılatuǵın tañlaqlar qatar qollanıwı, olardıń túrlerine (túyetawıq hám shaytantawıq) baylanıslı xızmet atqaradı. Endi ol buwlıqqan dawıs penen baqırıp baratır. Sońınan qırılday basladı, biraq dawısı tınbadı. Hayt-hayt, hayta-hayt!!! Sátemshiligine qara dawısqa qarap doynaq taslaydı enaǵar! Hayt-hayt, hayt-á! Hal-hal!-dep qáhárlep baqırdı ol iytkke. Sherim-sherim

deseñ jolbaris adamğa tiymey óte beredi degendi esitetuǵın edi Úy haywanların, qusların shaqırıwda qollanılauǵın tańlaqlar emocional tańlaqlardıń universal sezimlik xızmetin atqara alıw qábiyetine iye emes. Lekin olarda da úy haywanların ózine tartıp jaqın tutıw qásiyeti seziledi. Ózi de batpaqqa tayǵanaqlap gewdesin zorǵa kóterip júrgen arttaǵı arıq qoylardı jıynastırıp: hayt-kish, hayt-kish degen dawıslar hár jer-hár jerden esitile basladı. Etiketlik sózlerde adamlardıń tánir sálem beriw, baxıt, ómir jas tiw, qutlıqlaw sıyaqlı eń joqarı adamgershilik sezimleri kórinedi. Kópshilik adamlar etiketlik tańlaqlardaǵı belgili dárejedegi sezimlik qásiyetti sezbey, onı tańlaq retinde emes, al kúndelikli salt-dástúr sózleri sıpatında qabıllawı múmkin. Bul tábiyiy qubılıs. Lekin, etiketlik tańlaqlarda ásirese hal-awhal sorasıw, túrli dástúrlerge baylanıslı sózlerde yamasa tilek hám pátiyalarda, xoshametlewshi sózler de sóylewshiniń jan-sezimi sezilmey qalmaydı. Mısalı. Bereket tap, inim, qıyametlik inim bol, jaqsılıǵıńdı heshqashan umitpayman, qolıńnan kelgenin ayama! – dep jalındı Haytmurat. Ápiw etkeysiz, qapa bolmań, iláyim, mıtájińiz pite ketkey! – Áwmiyin, aytqanıń kelsin! Taǵı ne demekshi ekenin kim bilipti, esikten Assalawmaáleykúúm, dep sozıp, Aman kirip keldi de sóz bólinip qaldı. Ğarrı oǵan qaramastan. Wa-aleykum, tórley ber Aman ğoshshım,- dedi hám oshaqqa qańratpa jánewitten tıǵa berdi. Keltirilgen mısallardaǵı tańlaqlar algıs aytıw mánisinde kelgen dórendi tańlaqlar bolıp tabıladı. Tilimizde bul tańlaqlar ónimli jumsaladı. Bereket tap tańlaǵınıń tiykarǵı mánisi jaqsılıq etken adamğa jaqsı tilek tilew mánisinde algıs aytıwdı bildiredi. Ayırım waqıtları keketiw mánisinde de jumsaladı. Bul tiykarınan kontekstke hám bolıp ótken jaǵdayǵa baylanıslı bolıp, sóylewshiniń intonaciyasında unamsız sezimler bayqaladı. Bunday tańlaq jazıwshı shıǵarmalarında ónimli qollanılǵan.

Jáne de úy qısların, haywanların shaqırǵanda janımızǵa dárriw keliwi, olardıń biz aytqan tańlaqlardan sezimlik máni sezingenin kórsetedi: Tawıqlar menen shójelerdı kórip tót há tót dep quwdı. Ádebiy hám sóylew tilinde úy haywanların, qusların aydaw, toqtatıw, ekinshi bir jaqqa qaytarıwǵa yamasa quwıwǵa baylanıslı jumsaladı: Posh-posh! Joldı ashıń! Hawlıqpań haslan! Jazıwshı shıǵarmalarında haywanlarǵa qatnaslı imperativ tańlaqlar júdá siyrek ushırasadı. Joqarıdaǵı mısalda «shúw» tańlaǵı tulpardı júrgiziw maqsetinde qollanılǵan. Al qaraqalpaq ádebiy tilinde tiykarınan sıyırlardı padaǵa yaki jaylawǵa aydawda qollanıladı.

Juwmaq. Kórkem kontekstte tańlaqlar kommunikativlik xızmeti menen birge estetikalıq funkciyanı da atqaradı. Sol ushın da kórkem ádebiy stildiń qollanıw shegarası júdá keń bolıp, barlıq stillik múmkinshiliklerden barınsha paydalanıp, ádebiy til normalarınan da shıǵıwı múmkin. Kórkem ádebiy stilde qaratpa aǵzalardıń stillik

qollanılıwı ózine tán kúshli stilistikalıq ózgeshelikke iye bolıp keliwi menen ajıralıp turadı. Kórkem ádebiy stilde jazıwshı Sh. Seytov tańlaqlardı qollanılganda tildiń barlıq qurallarınan da sheber paydalanǵanın kóriwge boladı. Tańlaqlar shıǵısı jaǵınan adamlardıń obyektiv dúnyadaǵı haqıyqatlıqqa qatnası kewil-kúy, tuyǵı-sezimleri nátiyjesinde payda boladı. Adamlar qanday da bir sırtqı tásirler arqalı quwanıw, shadlanıw yamasa ókiniw, qıynalıw yamasa hám t.b. sezimlerdiń qatnası arqalı óz pikirlerin bildiredi. Adamǵa qatnaslı qaratpa mánisindegi imperativ tańlaqlar kóplesh ushırasadı. Bunda tańlaq sózler kóbinese atawısh sózler menen dizbeklesip kelip pikirdiń kimge qaratılǵanın ańlatıp kelgen. Al haywanatlarǵa baylanıslı imperativ tańlaqlar basqa tańlaqlarǵa salıstırǵanda júdá siyrek qollanılgan. Shıǵarmalarda etiketlik tańlaqlarǵa sálemlesiw, xoshlasıw, xoshametlew, qutlıqlaw, tilek etiw, juwap qaytarıw, kewil aytıw hám t.b. mánilerindegi ádeplilikke baylanıslı sózler kiredi. Etiketlik tańlaqlardı úyreniw barısında kóbirek bul formanıń emocional-ekspressivlik mánide kúshli jumsalǵanın kóriwge boladı. Tańlaqlardan sóylewshiniń ishki keshirmelerin beriwde qollanǵan. Tańlaqlar sóylew tilinde bay seslik quramı, túrli fonetikalıq, morfologiyalıq dúzilisi menen kórinedi. Ondaǵı seslik kompleks adam sezimin beriwge tikkeley qatnaslı. Sh.Seytov shıǵarmalarında qollanılgan tańlaq sózlerdiń stilistikalıq ózgeshelikleri ayrıqsha orın iyeleydi. Jazıwshı shıǵarmalarında tańlaqlar keń stilistikalıq ózgeshelikleri menen ayrıqshalanadı. Tańlaqlar jazıwshı shıǵarmalarında zaman koloritin ashıp beriw arqalı hám kórkem shıǵarma qaharmanınıń sezimtalıq jaǵdayın, minez-qulqın, sezimlerin ashıp beriwde, milliy ózgesheliklerdi sıpatlawda anıq belgili rol oynaǵan. Bunday stillik shebreliktegi ózgeshelikler jazıwshı sheberliginiń kórinisi esaplanadı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, tańlaqlar jazıwshı tárepinen paydalanılǵan tańlaqlar basqa sóz shaqaplarınan óziniń tartımlılıǵı, stillik ayrıqsha qáilet penen jumsalıwı ayqın kórinip turadı hám til qurallarınıń boyawların tolıqtıradı, anıqlaydı, kórkem sezimtalıq máni de ańlatadı. Sh. Seytov shıǵarmalarında qollanılgan tańlaqlardıń hámmesi derlik házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinen orın alǵan hám ózine tán ózgesheligi kózge túsedı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика: Учеб.пособие. - М.: Аспект Пресс, 1999. – 334 с.
2. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: «Наука». Ленинградское отделение, 1977. – 408 с.
3. *Виноградов В. В. Поэтика русской литературы* – М.: Наука, 1976. – 516 с.
4. Липкард. V.V. Поэтическая стилистика художественной речи. М., 2008.

5. Досимбетова А. А. Шаўдирбой Сейтов лирикасида бадий шакл (анъанавий ва янги шакллар уйғунлиги, ифода усуллари, эркин шеърларнинг шаклий хусусиятлари). Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус, 2008. 23 б/
6. Гайлыева О. Ҳазирги қарақалпақ поэзиясида аралық формалардың жанрлық хэм формалық қәсийетлери (1970-2000-жыллардағы эркин қосық хэм насырый қосықлар). Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус, 2006.
7. Чариярова О. Междометия в туркменском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ашхабад: 1990. –С.9-14.
8. Sh. Seytov. Xalqabad. Roman. N. 1990.

